

УЛОГА „ХОЗРАШЧОТА“ У СОВЈЕТСКОМ ПРИВРЕДНОМ ПРАВУ*

I

Развој совјетског привредног права нераздвојно је везан за појаву и усавршавање институције привредног рачуна — хозрашчота. Јављајући се истовремено као економска и као правна категорија, хозрашчот игра значајну улогу у изградњи совјетског привредног система и афирмисању совјетских облика социјалистичке својине. Осим тога, без разумевања појма и суштине привредног рачуна, готово је немогуће говорити о правном положају привредних предузећа у Совјетском Савезу.

У систему државне социјалистичке својине на средствима за производњу и планског усмеравања привреде, хозрашчот представља посебан начин руковођења предузећем заснован на рентабилности у пословању, усклађивању расхода са резултатима рада, економичности, тачној евиденцији трошкова и тако даље. Реч је о начелу према коме предузеће послује без губитака, настојећи да у потпуности, без буџетских покривања, своје потребе покрије сопственом производњом односно правилним испуњењем постављеног плана (1).

Овако посматран, хозрашчот је израз одређеног степена самосталности предузећа у односу на органе власти и виша привредна предузећа, јер је у питању располагање и контрола над делом поверених или остварених средстава.

Историјски, хозрашчот је одиграо значајну улогу у развоју совјетског привредног система и осамостаљивању привредног предузећа (2).

* Саопштење поднето на научном скупу „Октобарска револуција и народи Југославије“.

(1) „Посредством привредног рачуна остварује се сразњивање производње или привредне делатности предузећа као организованог колектива радника који прилажу свој рад друштвеним средствима за производњу, са резултатима те делатности као и накнада трошкова учињених за рачун те делатности.“ — С. Братус, Институција оперативног управљања као правна форма остваривања социјалистичке својине, реферат на Симпозијуму Српске академије наука и уметности о друштвеној својини, Београд, 20, 21, 22. септембра 1965. године, стр. 2; „Усклађивање расхода предузећа са његовим приходима, то је принцип привредно-рачунског управљања који изражава % нарочиту методу планске контроле — контроле помоћу новца — над током извршења планова по количини и каквоћи производње, по њеној цени коштања, по акумулацији.“ — Г. Козлов, Привредни рачун у социјалистичком друштву, Загреб, 1947, стр. 13.

(2) У погледу периодизације историјског развоја хозрашчота, мислимо да је најбоље навести периоде 1917—1929, 1929—1932, 1933—1956. и савремену етапу. Први значајни нормативни акти који уводе хозрашчот били су: Одлука од 9. августа 1921. о спровођењу у живот начела нове економске политике (СУ 1921, Н. 59. бр. 403); Основне уредбе о мерама за обнову крупне индустрије од 12. августа 1921 године (СУ РСФСР 1921, Н. 63, бр. 462); Грађански законик РСФСР од 1922. године.

Познате су и често навођене Лењинове речи поводом превођења државних предузећа на привредни рачун у време „нове економске политике“ (3).

II

Пре него што пређемо на разматрање правних оквира хозрашчота, покушаћемо да подробније објаснимо његову економску садржину.

Совјетска пракса и теорија разликују три врсте односа у којима се појављује привредни рачун. То су, пре свега, односи између посебних предузећа и друштва (државе), затим односи између самих предузећа у погледу размене резултата њиховог рада и, најзад, односи између делова једног предузећа. Као логичан наставак овога, теорија прави класификацију, говорећи о пуном хозрашчоту предузећа, унутрашњем привредном рачуну делова предузећа и о хозрашчоту органа привредног управљања (удружења, „главке“ итд.). Прве две врсте, као најважнији облици хозрашчота, стоје у директној вези, делујући непосредно један на други. То дејство се нарочито односи на унутрашњи хозрашчот, од кога зависи привредно-рачунско пословање читавог предузећа.

Међутим, ни сами совјетски писци нису сагласни у погледу економске природе ове категорије. Да ли је привредни рачун метод управљања предузећем или инструмент планског остваривања задатака? Елементи из којих је привредни рачун састављен показују да хозрашчот садржи у себи карактеристике и једног и другог појма. До оваквог закључка долазимо на основу анализе садржине хозрашчота, чије принципе (елементе) дају совјетски аутори (4).

Те особине привредног рачуна, које прихвата совјетска наука, су следеће: 1. оперативна и имовинска самосталност у оквирима плана; 2. усклађивање производних расхода са постигнутим резултатима; 3. накнада расхода и обезбеђење рентабилности; 4. материјална заинтересованост и одговорност за резултате привредне делатности.

Принцип оперативне самосталности огледа се у самосталном решавању извесних питања из делатности предузећа, док се имовинска самосталност састоји у коришћењу и располагању имовином. Ови облици самосталности су различити на различитим ступњевима (делови предузећа, предузеће, органи привредног руковођења). Тако, на пример, део предузећа, у границама које му одреди предузеће, организује процес производње, остварује техничко управљање послом итд., располажући при том и одређеном имовином. Поменута самосталност је, међутим, далеко већа у органа привредног руковођења, јер се данас хозрашчот појављује не само у

(3) „Превођење државних предузећа на тзв. хозрашчот“ — указивао је Лењин — „неизбежно је и неразводно везано са новом економском политиком... Фактички то значи, у ситуацији кад је дозвољена и развија се слободна трговина, превођење државних предузећа у знатној мери на комерцијалну основу.“ — Лењин, Соч., т. XXVII, стр. 148, навод из књиге Совјетско грађанско право од Агаркова и Генкина, издање Научне књиге, Београд, 1948, стр. 64.

(4) Вид.: В. В. Лаптев: Хозяйственное право, глава V, „Юридическая литература“, Москва, 1967, стр. 110—120.

привредној него и у планско-регулативној функцији. Захваљујући средствима која су при овим органима расподељена у различите фондове, могућ је разноврстан утицај на подређена предузећа и привреду у целини. Пошто се имовином може користити само на принципима привредног рачуна, постаје јасно да превођење привредно-планских органа на хозрашчот значи и суштинску промену у остваривању њихове улоге у привредном систему. Усмеравање производње у предузећима више није могуће једино наредбама, него и интервенцијом из фондова (повремени облици помоћи, делимично учешће, компензација штете коју предузећима причине органи и др.).

Усклађивање расхода са резултатима рада, надокнада издатака и обезбеђивање рентабилности јесу принципи који се, као и самосталност, примењују на свим ступњевима коришћења хозрашчота. То усаглашавање расхода са приходима свакако је најједноставније у предузећу, где се привредна делатност реализује кроз робно-новчане облике, посредством тржишта. Овај принцип је остварљив и у деловима предузећа, који немају директан додир са тржиштем, него доприносе укупној оствареној вредности предузећа. После реализације целокупне производње у промету надокнађују се сви нужни издаци предузећа, међу овима и издаци делова предузећа. Захваљујући доброј евиденцији није тешко установити биланс дела предузећа, поготово што се у многим предузећима примењују такозване „унутрашњо-производне рачунске цене“, које омогућавају лакши обрачун јединице са предузећем. Овоме треба додати да се обавезе делова предузећа у оквиру делатности предузећа, осим планом и налогом, утврђују и облигационим уговорима које јединице закључују са администрацијом предузећа.

Поменути принципи се теже примењују у раду органа привредног управљања, али се теорија труди да објасни да се и издаци ових органа треба да мере резултатима предузећа, због којих су трошкови учињени ⁽⁵⁾.

Материјална заинтересованост за резултате рада и одговорност за привредну делатност појављују се као последњи елементи хозрашчота, преко којих друштво непосредно показује своју заинтересованост за испуњење планских задатака у привреди. И ове принципе је лако могуће увести у живот предузећа и његових делова захваљујући конкретним мерама стимулусања и санкција. Међутим, као и у случају претходног принципа, материјална заинтересованост и одговорност у оквиру хозрашчота знатно се теже остварује у раду органа привредног управљања.

Хозрашчот у привредном предузећу захтева и одређену унутрашњу организацију рада: номенклатуру послова које треба да обављају делови предузећа, евиденцију издатака који су стварно учињени и поређење утрошених износа са нормама које је утврдио план ⁽⁶⁾.

(5) В. В. Лаптев, дело нав. под бр. 4, стр. 115: „Сагласно економској теорији, функција управљања је неопходан саставни елемент производње, не само на нивоу посебног предузећа, него и групе предузећа, а то дозвољава да се трошкови управљања укључе у вредност производње остварене у предузећима којима се управља, као и да се ови трошкови надокнаде приликом реализације продукције у области промета.“

(6) E. Verre, *L'entreprise industrielle en Union Soviétique*, Paris, 1965, p. 43—45.

Са изложеним карактеристикама хозрашчот као економска категорија представља типичан израз привредног система Совјетског Савеза, у коме државна својина и планска производња одређују положај привредног предузећа. Привредни рачун је управо један од оних инструмената привреде који се уклапају у механизам демократског централизма руковођења привредом, о коме је говорио Лењин (7). У том контексту централизам у планирању добија као пандан одређен степен децентрализације приликом извршења плана. Другим речима, централизам, остварен планирањем, има своју сопственост у делимичној децентрализацији управљања предузећем (8).

С друге стране, хозрашчот је нужна последица деловања економских закона, односно закона вредности у условима планиране привреде. Он је специфично економско средство, својствено прелазном периоду од капитализма ка комунизму, у коме због преовлађивања робне производње и даље постоје робно-новчани односи (9).

III

Говорећи о правним оквирима хозрашчота, мислимо да се треба задржати на његовим основним правним изворима и на неким институцијама права, које су у тесној вези са њим. Први акт који помиње хозрашчот је Одлука о спровођењу у живот начела НЕП од 1921. године. Од позитивних извора поменућемо само два значајнија и новија — Грађански законик РСФСР од 1964. године и Уредбу о социјалистичким државним производним предузећима, од 1965. године. Грађански законик наводи привредни рачун као инструмент економског развоја у својој преамбули, док га у 24. члану набраја као основну карактеристику државних предузећа кад стекну статус правног лица (10). Уредба о социјалистичким државним производним предузећима већ у општим одредбама, дајући основне особине државног привредног предузећа, помиње хозрашчот (о овоме Уредба касније детаљно говори) (11).

У правни аспект хозрашчота долазиле би и норме које регулишу елементе ове категорије, о којима смо напред говорили. Ту, пре свега, треба напоменути појам компетенције једног привредно-рачунског субјекта као правни оквир оперативне и имовинске самосталности субјекта, одређен законима, подзаконским актима, уредбама, статутом и инструкцијама виших органа. Питању компетенције субјекта хозрашчота (привредног

(7) Лењин, Соч. Москва, 1953, том XXVII, стр. 181.

(8) Перестройка управления промышленностью и строительством в СССР, Москва, 1958, стр. 5 и 6.

(9) Е. Верге, нав. дело под бр. 6, стр. 31—37.

(10) „У комунистичкој изградњи потпуно се искористићавају робно-новчани односи, у складу са новом садржином коју они имају у планској привреди, и примењују се тако важни инструменти економског развоја као што су приредни рачун, новац, цена, трошкови производње, добит, трговина, кредит и финансирање.“ Уводне формулације Грађанског законика РСФСР, издање Института за упоредно право на српскохрватском, Београд, 1965, стр. 13.

(11) Одредбе 71—81. Уредбе под насловом „Права у области финансија, Економическая, газета, Н. 42, од 20. X 1965. године.

предузећа, дела предузећа и привредног руководства) совјетско право посвећује велику пажњу, јер се тиме омогућује да сваки субјект „у складу са принципом демократског централизма самостално решава питања из области своје делатности у оквирима централизованог планског руковођења“ (12). Осим овога, право посвећује много пажње елементу хозрашчота који је назван стимулација и одговорност, па се чак и тврди да је овај део привредног рачуна правно највише развијен.

У тесној вези са привредним рачуном налази се уговор као институт грађанског права, преко кога предузеће општи са осталим субјектима привредног система или регулише своје унутрашње односе у оквирима плана.

Појам хозрашчота треба посматрати упоредо и са појмом правног лица предузећа. Ако се погледа развој привредног рачуна и садржина његових елемената, може се закључити да се појам правног лица совјетског привредног предузећа развио баш из појма привредног рачуна. Самосталност коју је предузеће у току свог развоја постизало кроз хозрашчот (имовинска и оперативна самосталност, стимулација и одговорност) представљала је основицу на којој се као правна надградња формирао субјективитет предузећа.

Тај процес признавања статуса правног лица привредном предузећу трајао је дуго и на крају је завршен доношењем Грађанског законика РСФСР и Уредбе о социјалистичким државним производним предузећима. Као што смо раније поменули, међу условима за стицање статуса правног лица, од предузећа се, пре свега, захтева да своје пословање обавља на принципу привредног рачуна. Тако је самосталност предузећа, остваривана елементима хозрашчота, добила своје пуно признање у правној личности предузећа и његовом својству да слободно, у своје име и за свој рачун постаје носилац права и обавеза (13).

Хозрашчот је, дакле, у основи правног субјективитета привредног предузећа. Међутим, да хозрашчот није једини услов за стицање статуса правног лица, најбоље показује неподударане субјеката хозрашчота са правним субјектима у привредном праву. На другој страни, предузећа и органи привредног управљања истовремено су и привредно-рачуноски и правни субјекти, док је део предузећа само субјект хозрашчота, а не и правно лице.

Значајно питање које заслужује да буде дотакнуто јесте место хозрашчота у систему совјетске социјалистичке својине.

Државна својина као доминантан облик својине односи се на средства за производњу која се налазе код привредних предузећа (14). Теорија-

(12) Б. Б. Лаптев, дело нав. под бр. 4, стр. 117.

(13) Вид.: О. С. Иоффе, Четрдесет година совјетског права, део о грађанскоправном субјективитету, издање Института за упоредно право у Београду, на српскохрватском, 1960, стр. 43—59; Агарков—Генкин, Совјетско грађанско право, Београд, 1943, део о државним привредним предузећима, стр. 210—229; С. Братусь, Юридические лица в советском гражданском праве, Москва, 1947; др. В. Јовановић, Привредно право, Привредне организације, Београд, 1961, део „Субјекти у привредном промету у СССР-у и другим земљама које изграђују социјализам“, стр. 86—91.

(14) О државној својини говори VIII глава Грађанског законика РСФСР од 1964. године.

ски-правно, у случају ове својине титулар права (власник) је држава, а не њени органи, нити сама привредна предузећа. Привредно предузеће, које употребљава средства државне својине, има такозвано право оперативног управљања. Према објашњењу совјетске правне теорије, садржину овог права управљања чине поседовање, коришћење и располагање. Од ових овлашћења, која представљају садржину права управљања, треба разликовати средства, начине за њихово остваривање (нпр. нормативни акти, који се односе на коришћење имовине у предузећу, привредни уговори којима се реализује производња итд.). Право оперативног управљања није истог обима за сва предузећа, јер његова ширина зависи од привредне гране, врсте привредне делатности и других специфичности.

Поставља се питање да ли је совјетско право, теоријски онедавна формулисано, и само нека врста својине, будући да његова овлашћења подсећају на класична римска *ius utendi*, *ius fruendi* и *ius abutendi*? С друге стране, у којој је мери хозрашчот, као метод управљања предузећем и извршења планских задатака, повезан са правом оперативног управљања?

Изложени елементи привредног рачуна очито показују да је њихова применљивост могућа једино у оквиру права оперативног управљања (имовинска самосталност, рентабилност, стимулативност и одговорност морају се заснивати на поседовању, коришћењу и располагању средствима која припадају држави). Треба такође приметити да се елемент имовинске самосталности у привредном рачуну, о коме говоре совјетски правници, директно поклапа са овлашћењима из оперативног управљања.

Што се тиче односа ове две категорије — права управљања и хозрашчота — очигледно је узајамно дејство. Може се тврдити да је хозрашчот непосредно или посредно, у току времена, јачајући самосталност привредног предузећа, омогућио и развој права оперативног управљања. Међутим, мада се може говорити о томе да је право оперативног управљања резултат развијеног хозрашчота, са исто толико разлога се данас може закључити да је хозрашчот условљен правом државних привредних предузећа да оперативно управљају објектима државне својине.

С друге стране, не може се ни право оперативног управљања схватити као потпуно слободно и широко право, у оквиру кога би се даље развијао хозрашчот, пошто је очевидна зависност тог права првенствено од јединог титулара својине — државе, пе тек онда од корисника (управљача) имовине — државног привредног предузећа. Релативна самосталност предузећа, у границама плана и демократског централизма, остварује се захваљујући обема категоријама, првој, правној — оперативном управљању, и другој, мање правној а више економској — хозрашчоту.

На основу свега изложеног, ипак остаје недовољно јасан карактер права оперативног управљања и привредног рачуна у склопу државне социјалистичке својине Совјетског Савеза. Чини нам се да је вредно труда заложити се за једно ново теоријско објашњење, према коме су оперативном управљање и хозрашчот различити изрази једног заједничког права — државне својине. Овако посматрано, право управљања је типичан грађанскоправни израз државне својине, која је престала да буде чисто грађанскоправна (стварноправна) категорија и добила елементе јавног пра-

ва (15). Од класичног својинског права остала је само ова компонента, која своју садржину управо налази у поменутиим овлашћењима — поседовању и располагању — као и у ранијим облицима својине.

Насупрот овој компоненти и њеном пандану — јавноправној компоненти, која се остварује планом и нормативним актима титулара — државе, хозрашчот се, по нашем мишљењу, појављује као економски израз државне својине. Његов смисао је у одређеној економској самосталности државног предузећа у погледу остварења плана и руковођења радом предузећа. Тако се у предузећу ради вођења одређене самосталне пословне политике, у оквиру централизованог привредног система, примењују два различита средства — правна овлашћења изведена из државног социјалистичког облика својине и економско средство — привредни рачун, као конкретан економски вид тог истог облика својине.

IV.

На крају, да закључимо. Хозрашчот је економска и правна категорија, која је одиграла значајну улогу у развоју совјетског привредног система и, посебно, у признавању статуса правног лица државном привредном предузећу.

Економски, привредни рачун предузећа, делова предузећа и органа привредног управљања садржи оперативну и имовинску самосталност субјекта у оквирима плана, усклађивање производних расхода са резултатима рада, накнаду издатака и поштовање принципа рентабилности, материјалну заинтересованост и одговорност субјеката за резултате привредне делатности.

Хозрашчот је економско средство руковођења предузећем и остварења плана у условима демократског централизма совјетске привреде.

Правно, хозрашчот је неодвојив од института правног лица, уговора и својине. У систему државне социјалистичке својине на средствима за производњу, привредни рачун се јавља као економски израз те својине на нивоу предузећа, упоредо са њеним грађанскоправним изразом — правом оперативног управљања.

Најзад, у закључку треба истаћи велики углед хозрашчота и његову снагу којом је као пример деловао на изградњу привредних система свих социјалистичких земаља.

Др Миодраг Трајковић

РЕЗЈОМЕ

Роль хозрасчета в советском хозяйственном праве

В первой части статьи рассматривается понятие хозрасчета и дается объяснение его экономического содержания. Автор подчеркивает, что хозяйственный расчет является одновременно и методом ведения хозяй-

(15) Братус, чланак наведен под бр. 1, стр. 2.

ства и инструментом планового осуществления заданий. Его содержание составляют следующие элементы: 1 — оперативная и имущественная самостоятельность в рамках плана, 2 — соизмерение производственных издержек и результатов труда, 3 — покрытие расходов и обеспечение рентабельности, 4 — материальная заинтересованность и ответственность за результаты хозяйственной деятельности.

Во второй части статьи автор излагает правовые рамки хозрасчета. Он их находит в правовых нормах, регулирующих выше указанные элементы (законы, подзаконные акты, положения, уставы, инструкции вышестоящих органов). Кроме того, хозрасчет рассматривается сравнительно с институтами договоров и юридических лиц предприятий. В связи с правами юридического лица особо указывается на значение хозяйственного расчета в приобретении самостоятельности предприятий. Хозрасчет, таким образом, вложен в основу правовой субъективности хозяйственного предприятия.

В третьей части автор пробует определить место хозрасчета в системе советской государственной собственности как господствующей формы социалистической собственности. По мнению автора хозрасчет является экономическим выражением этой собственности на уровне предприятия, наряду с его гражданско-правовым выражением — правом оперативного управления.

SUMMARY

The Role of »Hozraščet« in the Soviet Economic Law

In the first part of the article the notion »hozraščet« is discussed and its economic content explained. The author stresses that the financial autonomy is, at the same time, a method for managing an enterprise and an instrument of planned implementation of the task. The following elements constitute its content: (1) operative and resource independance in the frame of plan; (2) conforming of production expenditure with the obtained results; (3) composition of expenses and providing profit; (4) material interest and responsibility for the result of economic activities.

In the second part the author expounds the legal frames of »hozraščet«. He finds them in the legal norms that regulate the above cited elements (laws, regulations, statutes, instructions of higher organs). In addition to this »hozraščet« is discussed together with the institute of contract and legal person of the enterprise. In connexion with the status of legal person, the significance of the financial autonomy in securing independance of enterprises is particularly stressed. »Hozraščet« is, then, the basis of the legal subjectivity of an economic enterprise.

In the third part of the article the author tries to fix the place of »hozraščet« in the system of the Soviet state ownership as the domineering form of the socialist ownership. In author's opinion, the financial autonomy may be taken as the economic formula of this ownership at the level of the enterprise, alongside with its civil-legal formula — right to operative management.

RÉSUMÉ

Le rôle du »khozraščet« (de l'autonomie financière) dans le droit économique soviétique

Dans la première partie de l'article est analysée la notion du »khozraščet« et son contenu économique a été expliqué. L'auteur a souligné que l'autonomie financière est en même temps une méthode de gestion de l'entreprise et un instrument de la réalisation planifiée des devoirs. Son contenu

est constitué par les éléments suivants: 1) l'autonomie opérationnelle et patrimoniale dans le cadre du plan; 2) la coordination des dépenses de production avec les résultats obtenus; 3) la compensation des dépenses et la garantie de la rentabilité; 4) l'intéressement matériel et la responsabilité pour les résultats de l'activité économique.

Dans la deuxième partie de l'article l'auteur a exposé les cadres juridiques du «khozrasčet». Il les trouve dans les normes juridiques qui règlent les éléments ci-dessus mentionnés (les lois, les actes normatifs n'ayant pas le caractère de loi, les décrets-lois, les statuts, les instructions des organes supérieurs). En outre, le «khozrasčet» est examiné parallèlement avec l'institution du contrat et la personne morale de l'entreprise. Au sujet du statut de la personne morale l'attention est attirée en particulier sur l'importance de l'autonomie financière dans l'acquisition de l'autonomie de l'entreprise. Le «khozrasčet» est, par conséquent, dans le fond de la subjectivité juridique de l'entreprise économique.

Dans la troisième partie l'auteur essaie de déterminer la place du «khozrasčet» dans le système de la propriété d'Etat soviétique en tant que forme dominante de la propriété socialiste. De l'avis de l'auteur, l'autonomie financière apparaît en tant qu'expression économique de cette propriété au niveau de l'entreprise, parallèlement avec son expression de droit civil — le droit de la gestion opérationnelle.